

Anna Horolets

Szkola Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie

Joanna Bielecka-Prus

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.9.1.01>**Krytyczne, teoretyczne i publiczne – praktyki analizy dyskursu w Polsce**

Anna Horolets, dr, pracuje w Szkole Wyższej Psychologii Społecznej w Warszawie. Zajmuje się badaniami dyskursywnych mechanizmów tworzenia światów społecznych i tożsamości oraz rolą słowa w budowaniu relacji władzy i podporządkowania. W kręgu jej zainteresowań znajdują się teorie czasu wolnego, turystyki i migracji, prowadzi badania o turystyce niszowej do krajów byłego ZSRR oraz o czasie wolnym migrantów. Jest redaktorką pracy zbiorowej *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii* (2008).

Dane adresowe autorki:

Szkola Wyższa Psychologii Społecznej
ul. Chodakowska 19/31, 03-815 Warszawa
e-mail: ahorolets@swps.edu.pl

Joanna Bielecka-Prus, dr, adiunkt w Instytucie Socjologii UMCS. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki badań jakościowych i wykorzystywania tych metod w badaniach terenowych nad wykluczeniem społecznym, marginalizacją społeczną, obcością i tożsamością społeczną. Jest autorką książki *Transmisja kultury w rodzinie i w szkole. Teoria Basila Bernsteina* (2010).

Dane adresowe autorki:

Instytut Socjologii
Wydział Filozofii i Socjologii UMCS
ul. Langiewicza 6a, pokój 18
e-mail: prus@pronet.lublin.pl

Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu (SAD) stopniowo staje się rozpoznawalnym w Polsce kierunkiem badań społecznych. Prace z nurtu SAD publikowane są w najlepszych polskich czasopismach socjologicznych, na zjazdach PTS-u (zob. Pawliszak, Rancew-Sikora 2012: 5–6). Z inicjatywy Marka Czyżewskiego z Uniwersytetu Łódzkiego powstało konsorcjum naukowe „Analiza Dyskursu”, którego celem – poza integracją środowiska – jest ustawiczna praca nad rozwojem świadomości teoretyczno-metodologicznej w ramach studiów nad dyskursem w Polsce¹.

Jednak wydaje się, że mimo wielu dokonań naukowcy zajmujący się analizą dyskursu dalecy są od samozadowolenia. Wciąż brakuje polskiego

¹ Powstanie konsorcjum poprzedzone było serią ogólnokrajowych Warsztatów z Analizy Dyskursu (WAD), w których uczestniczyli m.in. socjolodzy, lingwiści, politologowie, prasoznawcy i pedagodzy; w latach 2009–2012 odbyło się siedem edycji WAD-u. W roku 2012 w ramach konkursu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (moduł 1.1) konsorcjum koordynowane przez Uniwersytet Łódzki otrzymało grant Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (nr rej. 11H 12 0332 81) na finansowanie projektu pt. *Komunikowanie publiczne w Polsce – ujęcie inter- i multidyscyplinarne*. Kierownikiem projektu jest prof. Marek Czyżewski; projekt będzie realizowany w latach 2013–2016 (<http://www.eksoc.uni.lodz.pl/dzialalnosc-naukowa/projekty-badawcze/konsorcja-naukowe/#nav> [dostęp 22.02.2013 r.]).

podręcznika, który przedstawiałby SAD w sposób stosunkowo spójny i przystępny studentom i praktykom (por. przewodnik dla studentów reprezentujący tradycję lingwistycznej analizy dyskursu – Lisowska-Magdziarz 2006 oraz podręcznik psycholingwistyki, w którym analiza dyskursu jest jednym z wielu działów – Kurcz, Okuniewska 2011). Dostępne w języku polskim przekłady podręczników anglojęzycznych wprowadzają w metodologię badań pobieżnie (np. Rapley 2010) lub jedynie z perspektywy krytycznej analizy dyskursu (Wodak, Krzyżanowski 2011).

Nierozstrzygniętych pozostaje także wiele ważnych zagadnień teoretycznych i metodologicznych, między innymi:

- sposób łączenia, czy też godzenia, w analizie dyskursywnej „elementów” i „całości” (za Czyżewski 2008), to jest konkretnej sytuacji interakcyjnej z szerszym problemem czy strukturą społeczną;
- sposób definiowania, zakresu i zasięgu kontekstu jako jednego z najważniejszych narzędzi interpretacji – ale także nieodłącznej części – danych (por. Bielecka-Prus 2012);
- rola i charakter podejścia krytycznego w ramach SAD-u: czy powinno ono polegać na wzroście zaangażowanej teorii krytycznej spod znaku neomarksizmu i poststrukturalizmu, czy może zachować większy dystans wobec pola politycznego i bazować na wypracowanych w ramach socjologii modelach sprawiedliwego ładu społecznego (Pawliszak i Rancew-Sikora 2012; Zarycki 2012); czy – alternatywnie – powinno być ono uważane za jedną z możliwości równoległe

z analizą nieangażującą się w krytykę społeczną (Tomanek 2008).

Te i inne bardziej szczegółowe pytania były dla nas bodźcem do zaproponowania takiej koncepcji numeru tematycznego „Przeglądu Socjologii Jakościowej”, w której na pierwszy plan wysunięte będą problemy teoretyczno-metodologiczne. Naszą nadzieją było, by ta publikacja przyczyniła się do dalszego rozwoju świadomości metodologicznej w ramach SAD-u i większej refleksyjności praktyk badawczych.

Zapraszając autorów do udziału w numerze tematycznym, postulowałyśmy, że potrzebna jest systematyzacja podejść i metod w ramach analizy dyskursu oraz sprawdzenie ich instrumentarium badawczego. Otrzymałyśmy wiele interesujących tekstów, jednak spora ich część skupiała ognisko uwagi na jakimś zagadnieniu lub problemie społecznym, a refleksja nad metodą lub aspektami teoretycznymi analizy dyskursu była w nich stosunkowo mało istotna. Już sam proces selekcji artykułów stał się dla nas wstępem do refleksji nad tym, czym analiza dyskursu w Polsce jest, a czym nie jest, gdzie na przykład przebiega granica między analizą dyskursu i analizą treści czy też analizą dyskursu a innymi formami interpretacji materiałów tekstowych.

Naszą uwagę zwróciło także to, że niezmiennie prym wiedzie analiza dyskursu publicznego (w jego rozmaitych postaciach), zaś dyskurs codzienny (np. mowa dzieci) czy instytucjonalny były w nadsyłanych tekstach prawie nieobecne. Podobnie takie podejścia, jak analiza narracyjna, lingwistyka korpusowa, a nawet analiza konwersacyjna oraz kategorie analizy, takie jak rama lub gatunek, są albo nieobecne, albo słabo reprezentowane

w materiale analitycznym. To nasuwa kolejne pytania: o uwarunkowania uprawiania analizy dyskursu w Polsce, o jej skodyfikowanie jako praktyki stanowiącej ważny głos krytyczny w debacie publicznej. Jakkolwiek szczegółowa i dogłębna analiza dyskursu publicznego jest ogromnie potrzebna i bez niej uprawianie socjologicznej analizy dyskursu byłoby nie do pomyślenia, nie wyczerpuje ona wszystkich możliwości SAD-u. Inne obszary rzeczywistości społecznej warte eksplorowania to interakcje w kontekstach codziennych czy instytucjonalnych. Zastosowanie analizy dyskursu w tych sferach może potencjalnie prowadzić do lepszego zrozumienia odbywających się w nich praktyk komunikacyjnych, procesów socjalizacji, tworzenia się tożsamości oraz ról społecznych i tak dalej. Ostatecznie do numeru weszło siedem tekstów.

Bardzo się cieszymy, że ukazuje się tekst dotyczący analizy konwersacyjnej autorstwa Doroty Rancew-Sikory – badaczki, która niejako odkryła to podejście dla polskiego czytelnika (2007). Choć przez niektórych socjologów polskich uważana za iście socjologiczne podejście (np. Grzymała-Kazłowska 2004), analiza konwersacyjna jest stosunkowo rzadko wykorzystywana w polskim piśmiennictwie z zakresu analizy dyskursu. Wywodząca się z etnometodologii analiza konwersacyjna najczęściej skupiona jest na wydobywaniu momentów tworzenia się relacji i ról społecznych w interakcjach i zakłada konstruktywistyczną rolę interakcji względem rzeczywistości społecznej. Dlatego jest opozycyjna wobec podejść „strukturalnych”, zakładających preegzystowanie nierówności w rzeczywistości społecznej i ich reprodukcję przez dyskurs. W swoim artykule Dorota Rancew-Sikora analizując dwa fragmenty rozmów, próbuje dociec,

czy nierówności pozycji społecznej i statusu są nieuchronnie reprodukowane na poziomie konwersacji czy też dynamika konwersacyjna i obowiązujące rozmówców mikroreguły interakcyjne mogą służyć do podważenia strukturalnych nierówności, a co za tym idzie – strukturalnych ograniczeń i oddziaływania władzy, którą autorka określa jako utrudnienie interakcji. Tekst jest nie tylko bardzo potrzebnym wkładem w upowszechnianie podejścia konwersacyjnego w ramach SAD, ale także ważną refleksją teoretyczną w mającej długą tradycję socjologicznej debacie o sprawstwie i strukturze.

Dwa kolejne teksty, poświęcone teoretycznym aspektom analizy dyskursu, skupione są na podejściu krytycznym, a jednocześnie przywołują dwa nazwiska w pewnym sensie „kontrastowe”. Tekst Tomasza Warczoka ma na celu wypracowanie propozycji teoretyczno-metodologicznych dla krytycznej analizy dyskursu na podstawie wybranych koncepcji z dorobku Pierre’a Bourdieu. Jest on jednym z najczęściej przywoływanych autorów w polskiej socjologicznie zorientowanej analizie dyskursu. To, że Warczokowi udaje się dostrzec nowe aspekty teorii Bourdieu, poprzez które możliwe jest wzbogacenie KAD-u, jest godne uznania. Dotyczy to między innymi kategorii ucieleśnienia, dychotomicznych kategorii reprodukowanych w praktykach komunikowania, a także pojmowania kontekstu jako systemu homologicznych pól, które można wykorzystać w badaniach intertekstualności.

Barbara Jabłońska, autorka drugiego tekstu poświęconego teoretycznemu powinowactwu nurtu krytycznego, wychodzi z propozycją znalezienia obszarów wspólnych dla krytycznej analizy dyskursu (KAD) i socjologii fenomenologicznej. Takim

obszarem wspólnych badań może być *Lebenswelt*. Autorka powołuje się na dorobek Alfreda Schütza, jednego z twórców socjologii fenomenologicznej (Schütz 2008), którego nazwisko rzadko pojawia się w pracach dyskursologów, a tym bardziej przedstawicieli nurtu krytycznego. Jak się okazuje, to zaskakujące na pierwszy rzut oka zestawienie ma swoją tradycję i uzasadnienie w pracach między innymi Teuna van Dijka, obecnie najbardziej kojarzonego z psychologią dyskursywną. Interesująco w tym świetle prezentuje się także skłonność van Dijka do akcentowania kognitywnego wymiaru dyskursu.

Krytyczna analiza dyskursu jest metodologią używaną także w dwóch kolejnych tekstach, jednak ich autorki skupiają się na analizach empirycznych, odsłaniających warsztat metodologiczny.

Natalia Krzyżanowska analizowała dyskurs prasowy (serię artykułów gazetowych), by krytycznie ocenić zawarte w nich reprezentacje ojcostwa i macierzyństwa. Autorka stosuje feministyczną odmianę krytycznej analizy dyskursu (FKAD); jednocześnie inspiracje metodologiczne czerpie głównie z historycznej szkoły KAD-u (Ruth Wodak i in.), co powoduje, że kategoriami analizy są między innymi reprezentacje aktorów społecznych w dyskursie oraz topoty (strategie dyskursywne).

Kamila Biały zajmuje się dyskursem edukacyjnym, konkretnie – strategiami tworzenia wizerunku uniwersytetów w perspektywie diachronicznej, porównując prospekty informacyjno-reklamowe Uniwersytetu Łódzkiego z końca lat siedemdziesiątych i współczesne. W swoich analizach także korzysta z KAD-u, ale głównie z prac Luca Bol-

tanskiego i Laurenta Thévenota oraz Normana Fairclough i Eve Chiapello. Centralną kategorią dla jej analiz jest kategoria „porządku uzasadniania” (*cité*). Pokazuje zarówno zmianę diachroniczną w sposobach postrzegania siebie (i sprzedawania się) przez uniwersytet, ale także współobecność konkurencyjnych i nieprzystających do siebie porządków uzasadniania w strategiach promocyjnych uniwersytetu współcześnie.

W numerze tym znalazły się więc cztery teksty poświęcone KAD-owi na jeden dotyczący AK – wydaje się to być dość wierną, quasi-statystyczną reprezentacją kierunków zainteresowania polskich badaczy dyskursu.

W numerze tematycznym, który Państwu przekazujemy, postanowiłyśmy obok tekstów nadesłanych przez polskich badaczy umieścić także tłumaczenie tekstu anglojęzycznego, w którym autorzy dokonali porównania pięciu podejść w ramach analizy dyskursu: analizy konwersacyjnej, lingwistyki interakcyjnej, teorii grzeczności, krytycznej analizy dyskursu i psychologii dyskursywnej. Autorzy zajmujący się komunikowaniem organizacyjnym wzięli na warsztat fragment rozmowy między przełożonym a podwładną i zastosowali każde z wymienionych wyżej podejść do tego samego materiału badawczego. Tekst ten jest z jednej strony prosty w strukturze, z drugiej jednak pokazuje złożoność relacji między obraną ramą teoretyczno-metodologiczną, materiałem a wynikami analizy. Jest to przykład refleksyjności podejścia analizy dyskursu, a jednocześnie wyjaśnienie niemal „w prostych żołnierskich słowach”, na czym każde z pięciu podejść polega, jakie kategorie stosuje, jakie cele sobie stawia.

Drugim posunięciem, które poczyniliśmy w celu dostarczenia bardziej złożonego i refleksyjnego obrazu praktyki badawczej analityka dyskursu, jest studium zawartości wybranych czasopism dyskursywnych. Postanowiliśmy sprawdzić, jak wygląda praktyka badawcza autorów publikujących na łamach poczytnych anglojęzycznych czasopism z zakresu analizy dyskursu: jaki jest przedmiot badań, stosowane podejścia teoretyczne i kategorie analityczne. Artykuł ten traktujemy jako swoistą mapę podejść i powiązanego z nimi instrumentarium analitycznego oraz tematów i rodzajów materiału empirycznego, której główne trakty wyznaczane są przez czasopisma o największej światowej renomie. Ta globalna mapa może być punktem odniesienia dla porównań i refleksji nad tym, co dzieje się

w lokalnie uprawianych analizach dyskursu także w Polsce.

Tom ten nie jest monografią poświęconą metodologii analizy dyskursu, nie jest także uniwersalną „skrzynką z metodologicznymi narzędziami”, w której każdy badacz zainteresowany procesami komunikowania i interakcją znajdzie coś dla siebie. Mamy jednak nadzieję, że publikacja ta przyczyni się do systematyzacji obrazu metodologicznego analizy dyskursu, wyostrenia wrażliwości metodologicznej oraz refleksji nad własnymi praktykami badawczymi, a być może także poszerzy grono entuzjastów analizy dyskursu i pobudzi dyskusję z innymi nurtami badań społecznych światów znaczeń.

Rancew-Sikora Dorota (2007) *Analiza konwersacyjna jako metoda badania rozmów codziennych*. Warszawa: Trio.

Rapley Tim (2010) *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*. Przełożyła Anna Gąsior-Niemiec. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Schütz Alfred (2008) *O wielości światów. Szkice z socjologii fenomenologicznej*. Przełożyła Barbara Jabłońska. Kraków: Nomos.

Tomanek Paweł (2008) *O swoistości socjologicznej analizy dyskursu* [w:] Anna Horolets, red., *Analiza dyskur-*

su w socjologii i dla socjologii. Toruń: Adam Marszałek, s. 30–44.

Wodak Ruth, Michał Krzyżanowski, red., (2011) *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*. Warszawa: Łośgraf.

Zarycki Tomasz (2012) *Poszerzając kontekst: ku krytycznej socjologii językoznawstwa*. „Studia Socjologiczne”, nr 1 (204), s. 57–73.

Bibliografia

Bielecka-Prus Joanna (2012) *Problem kontekstu w teoriach komunikowania społecznego*. „Studia Socjologiczne”, nr 1 (204), s. 19–37.

Czyżewski Marek (2008) *Elementy i całości. O niektórych dylematach analizy dyskursu* [w:] Anna Horolets, red., *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*. Toruń: Adam Marszałek, s. 19–29.

Grzymała-Kazłowska Aleksandra (2004) *Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu na tle współczesnych badań nad dyskursem*. „Kultura i Społeczeństwo”, t. 48, nr 4, s. 13–34.

Kurcz Ida, Hanna Okuniewska (2011) *Język jako przedmiot badań psychologicznych: psycholingwistyka ogólna i neurolingwistyka*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS „Academica”.

Lisowska-Magdziarz Małgorzata (2006) *Analiza tekstu w dyskursie medialnym. Przewodnik dla studentów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Pawliszak Piotr, Dorota Rancew-Sikora (2012) *Wprowadzenie do socjologicznej analizy dyskursu*. „Studia Socjologiczne”, nr 1 (204), s. 5–15.

Cytowanie

Horolets Anna, Bielecka-Prus Joanna (2013) *Krytyczne, teoretyczne i publiczne – praktyki analizy dyskursu w Polsce*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 1, s. 6–11 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.